

Присяник О.П.

Доцент, кандидат філологічних наук
Харківський національний
економічний університет ім. С.Кузнеця
Кафедра педагогіки та іноземної філології

**ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИНУЛИ
НА УСПІХ «КУРСУ ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ»
ФЕРДИНАНДА ДЕ СОССЮРА**

Ключові слова: *теорія, лінгвістика, мова, мовлення, антропоцентризм*

Keywords: *theory, linguistics, language, speech, anthropocentrism*

Зміна наукової парадигми на зламі ХІХ-ХХ століть спричинила розмаїття наукових розвідок у науках взагалі, і в суспільно-гуманітарних зокрема. Для виявлення екстралінгвістичних факторів, що вплинули на успіх «Курсу загальної лінгвістики», слід розглянути загальну ситуацію у науці у період перед першою світовою війною та після закінчення війни. Огляд цієї ситуації дасть розуміння філософських та соціологічних передумов успіху «Курсу».

У філософії того часу відбувається відхід від позитивізму і матеріалізму в бік системоцентризму, феноменології, прагматизму, функціоналізму та антропоцентризму. З'являються наукові праці Габрієля Тарда, Еміля Дюркгейма, Гюстава Лебона, Едмунда Гуссерля, Франца Бретано, Германа Когена, Ернста Кассірера, Уіл'яма Джемса, Яна Бодуена де Куртене, Фердинанда де Соссюра та інших вчених, котрі починають критикувати підвалини вузького історизму, позитивізму та атомізму.

Відбувається активна суперечка з позитивізмом системоцентристів (теорія гештальту, феноменологія, організмісти, які вважали ціле важливішим за частину, а панхронічний інваріантний стан важливішим за одноразовий акт чи перманентні зміни), антропоцентристів (неокантизм) і психологістів, що вбачали суть мови в інформаційних психічних процесах, які відбуваються у людському досвіді, різного типу індивідуалістів (наприклад, школи Бенедето Кроче чи Карла Фослера, які стверджували, що мова це індивідуальна

творчість). Позитивісти як атомісти саме часткове чи одиничне вважали важливішим за ціле, намагались звести дослідження до опису зовнішніх проявів чи матеріальних об'єктів, а сутність досліджуваного об'єкту – до еволюційних змін й причинно-наслідкових стосунків. Цей останній момент, на наш погляд, виникав не стільки з самого позитивізму (хоча природознавчі тенденції, які лежали в основі позитивізму, істотно пов'язані з теорією еволюції), скільки з того, що вся наука XIX століття ґрунтувалася на теорії еволюції та вважала історизм основою для суспільних та гуманітарних досліджень. Критики позитивістів закликали ж вивчати мову як функціональне явище, як актуальну діяльність, що здійснюється з конкретною метою та функціонує у сучасному суспільстві, яким володіє та розпоряджається конкретна людина. Перш за все, як писав у 1901 році у своїй оцінці тенденцій у мовознавстві на межі століть Бодуен де Куртене: «значною мірою відбулося визволення від впливу філології, від переваги літери над звуком; розпочали строго розрізняти усне мовлення від написаного тексту» [8, 6]. Завдання мовознавства XX століття, на думку польсько-російського лінгвіста, полягало у тому, щоб «виходити всюди і завжди з дослідження живих мов, доступних для спостереження, і лише потім переходити до розгляду мов, відображених лише у писемних пам'ятках давнини» [8, 16]. Ідентична точка зору представлена у «Курсі»: «об'єктом лінгвістики є не сполучення слова написаного зі словом усним, а виключно це останнє» [17, 37], «перші лінгвісти [...] щораз опинялися на слизькому; відступитися від літери означало для них втратити ґрунт під ногами; тоді як для нас – це перший крок до наукової істини, бо необхідну підтримку ми знаходимо саме у вивченні звуків» [8, 47] і загалом «Мова – це система, що ґрунтується на психічному протиставленні акустичних вражень [...]» [8, 48]. Центр уваги у мовознавчій проблематиці на початку XX ст. переміщується з письма на усне спілкування, з минулого на сучасне, з книжкової культури й літератури – на живу усну комунікацію, з елітарної культури – на

повсякденне спілкування, з дослідження причин виникнення й розвитку мови – на зацікавлення прагматикою її функціонування.

Мовознавча думка кінця XIX століття поступово відходить від однозначного прив'язування мовознавства до історії культури і починає орієнтуватися на психосоціальні та біофізіологічні дослідження: «Мовні узагальнення будуть охоплювати все більш широкі кола і все більше поєднувати мовознавство з іншими науками: з психологією, з антропологією, з соціологією, з біологією (...) Але мовознавство може принести користь у найближчому майбутньому, лише якщо визволиться від вимушеного союзу з філологією і історією літератури» [8, 18]. Як бачимо, цей проект Бодуена де Куртене у XX столітті так і не був довершений, хоча перенесення акценту з філології на соціопсихологію та семіотику дійсно відбулось. Проте початки такої методологічної постави у системній формі були закладені саме «Курсом», з тексту якого ясно виникало, що мова – це універсальний функціональний засіб спілкування і вираження інтенції в усіх сферах життєдіяльності, а не культурне надбання чи містичний «дух» народу. Соссюр, як і Бодуен, однозначно стояв на антифілологічних позиціях у мовознавстві: «Стосовно філології, то [...] остання чітко відрізняється від лінгвістики, незважаючи на спільні точки дотику та взаємні послуги» [17, 17]. В «Нотатках з загальної лінгвістики» Соссюр наполягає на радикальному відмежуванні лінгвістики від філології: «Якщо ніхто не змішує літературознавство й філологію, котрі дуже тісно пов'язані, то, навпаки, дуже [часто плутають філологію і лінгвістику]» [16, 65]). Про цю ж характерну рису соссюрівського наукового світогляду згадують і дослідники його творчості: «Тема відмінності між лінгвістикою і філологією була однією з улюблених тем Соссюра, включаючи його приватні розмови [...] для Соссюра відмінність між філологічним і лінгвістичним підходами до розгляду фактів полягає в систематичному характері другого, котрий приводить від фактів до «законів», до системи» [14, 300]. У «Курсі» ідея відмежування лінгвістики від філології набуває ще радикальнішого вигляду, оскільки Сеше приписав

Соссюрові не лише це протиставлення, але й протиставлення лінгвістики будь-яким іншим наукам: «Вчинивши так (*однозначно не відокремивши об'єкт мовознавства – О.П.*), відчинимо двері перед цілою низкою наук: психологією, антропологією, нормативною граматиною, філологією тощо, які, через методологічну помилку, можуть претендувати на мовну діяльність як на один із своїх об'єктів» [17, 19-20]. Звернімось ще раз до «Нотаток»: «Лінгвіст, який є лише лінгвістом, і ніким більше, на мою думку, не в стані знайти вірний шлях класифікації фактів. Поступово психологія повинна практично взяти нашу науку під свою опіку, тому що вона неминуче прийде до розуміння того, що мова не просто є однією з її об'єктів вивчення, а основою будь-якого психологічного дослідження» [16, 152]. Так що важко вважати Соссюра прибічником «чистого» мовознавства, і у цьому він цілком поділяв думку Бодуена про те, що «Мовознавство буде ставати все більш точною наукою також у залежності від того, наскільки у його базовій науці, у психології, буде вдосконалюватись метод якісного аналізу» [8, 18].

Щодо соціологічних передумов змін у мовознавчій думці перелому століть, можна сказати, що розвиток капіталізму, процеси демократизації, народження і розвиток егалітарних рухів, секуляризація науки та суспільства призвели до інтересу до нижчих прошарків населення, їхньої культури і до натуральних форм розвитку суспільства. Як писав Бодуен де Куртене, «минулий аристократизм, привитий уклінністю перед ерудицією філології, що визнає вартими дослідження тільки шляхетні мови, літературні мови, які мають на собі знак сакральності чи величності, – цей аристократизм мусив відступити перед зростаючою демократизацією мовознавчої думки. Сьогодні немає такої мови, яка б не вважалася вартою вивчення» [8, 6-7].

У психології кінця XIX ст. школа фрейдизму і пов'язані з нею напрямки (у т.ч. психологія натовпу Лебона чи психологія волі Джемса) відкривають несвідоме і підсвідоме, що дало можливість пов'язати мовні стани й процеси з психологічною синергією. Як писав наприкінці століття Герман Пауль, «Найзнаменнішим досягненням сучасної психології є, можливо, відкриття

того, що багато психічних процесів протікає не зовсім свідомо і що все, що побувало у свідомості, залишається як потенція у сфері несвідомого» [18, 46]. Крім того, тоді ж, під кінець століття у психології з'являються концепції, які остаточно і переконливо доводять психічну основу мислення, закриваючи проблему понадособового характеру раціональності і логіки (вюрцбурзька школа, гештальтпсихологія). У результаті усі ці явища спричинюють зростання інтересу до мови як до явища, що самоорганізується, як до знаряддя спілкування і виразу думки, як до психосоціальної функції, і, як підсумок, починається радикальний відхід від філології XIX століття та від філологізму як такого.

Друга половина XIX століття породжує нове зацікавлення дещо забутими поглядами Імануїла Канта. Втомлені позитивізмом філософи й науковці шукають інші підстави пізнання суспільно-гуманітарної сфери життя. Рух «назад до Канта» на переломі століть породжує ряд шкіл неокантіанства (у тому числі реляціонізм Когена, номотетизм В. Віндельбанда і символізм Кассіраера). Кантіанство подвійно вплинуло на розвиток суспільних і гуманітарних наук. По-перше, як концепція антропоцентрична, в основі якої є бачення культури і цивілізації крізь призму поняття людини, а по-друге, як концепція дедукційно-сутнісна, що проблеми есенції (з'ясування суті) об'єкту висуває на перший план, а проблеми історичної змінності відсуває у тло. Покидаючи філологію, мовознавці другої половини XIX ст. шукали нові шляхи – у національній культурі (етнопсихологія), природі організму (психофізіології), просторових чинниках (лінгвогеографія), художній творчості (концепції творчого духу), виходячи далеко поза сутнісні параметри мовного досвіду – людську психіку і суспільну інтеракцію. Повернення до кантіанства дозволило побачити власне антропоцентричну підставу мовознавства – психічну і соціальну одночасно.

Історичний психологізм Хеймана Штейнталя (розуміння мови як духу або психології народу) підготував появу у мовознавстві соціального антропоцентризму, а індивідуальний психологізм позитивістів (Герман

Пауль) – антропоцентризму функціонального. Суттєвим ударом по метафізиці стала праця Пауля «Принципи історії мови», одне з ключових положень котрої – «[...] гіпостазування абстрагованих понять деформує правдиву сутність процесів. Усі психічні процеси протікають лише у психіці індивіда і ніде більше. Ані народний дух, ані такі його елементи, як мистецтво, релігія і т. д., не мають самостійного буття, а значить, в них і між ними нічого не може відбуватися. Ці абстракції повинні бути рішуче видалені. «Геть усі абстракції» [18, 34] – залишило істотний слід на поглядах як Бодуена, так і Соссюра. Пор.: «було зауважено, що мова не може існувати незалежно від людини. Більше того, мова як фізичне явище взагалі не існує, а основа індивідуальної спадкоємності мови – виключно психічна» [8, 7]. Саме така базова ідея лежить і в основі багатьох положень «Курсу»: «Мовні знаки, хоча й психічні за своєю суттю, разом із тим не є абстракціями; закріплені згодою колективу асоціації, сукупність яких і складає мову, є реальністю, локалізованою у мозку» [17, 27]. У іншій праці Бодуен зауважує, що «мова як ціле існує тільки *in potentia* Слова не тіла і не частини тіла: вони появляються як комплекси значущих звуків, як значущі співзвучності лише тоді, коли людина говорить, а як уявлення значущих співзвучностей вони існують у мозку, в розумі людини тільки тоді, коли вона ними думає» [4, 75].

Проте обидва вчених зуміли подолати вузький індивідуальний психологізм і методологічний індуктивізм позитивістів. В їхніх концепціях психічне розглядається одночасно як суспільне, а суспільне завжди має форму психічного, натомість часткове, особливо конкретне психо-фізіологічне набуває сенсу й значущості лише у межах цілого, системи. Система при цьому розуміється не як сукупність позитивних, матеріальних субстанцій, а як упорядкована сукупність інформаційних відношень. Висунення системності на перший план одночасно з зосередженням на синхронічному стані мови (та відхід від притаманного усьому XIX ст. історизму) безпосередньо пов'язане з поверненням філософії від Гегеля і від позитивізму до Канта. На думку неокантіанців, які запровадили «моду» на

реляціонізм, «для пізнання істотне значення мають не самі речі, а відношення – стосунки, що існують між ними» [22, 225]. Саме так трактується мова як система не лише у «Курсі», але й у «Нотатках» Соссюра. Системність як концепція різномірного упорядкування відношень стала на довгі десятиліття розпізнавальним знаком ХХ ст. не лише у мовознавстві. Щоправда сама ідея системи трактувалася мовознавцями й філософами мови по-різному у залежності від їхньої методологічної і світоглядної позиції. Одні пішли слідом за Марксом, Дюркгеймом і Гуссерлем та локалізували мовну систему в об'єктивованому соціальному чи інтелігібельному просторі, інші, слідом за Кантом, Тардом чи Виготським вбачали її місце у соціалізованій психіці індивіда.

Сама ідея системності змусила науковців переглянути розуміння людини як суспільно-психологічного функціонального цілого. Наприкінці ХІХ століття з'являються нові ідеї – соціопсихологізм і психосоціологізм (І.Тен, Е.Ренан), які лягли в основу нового антропоцентризму Соссюра й Бодуена де Куртене (а також інших представників казанської школи). Мовознавча думка початку ХХ століття поступово відходить від натуралістичного розуміння мови – рівною мірою, як еволюючого організму (вираженого у генеалогії компаративістів), так і фізичного простору (вираженого молодограматичною теорією хвиль). Не випадково, обидві ці концепції були піддані нищівній критиці з боку Бодуена де Куртене: «Хто вважає мову організмом, той його уособлює, розглядаючи його у повному абстрагуванні від носія, від людини, і повинен визнати вірогідними розповіді одного француза, що у 1912 році слова не долітали до вуха слухача і мерзли на половині шляху. Адже якщо мова організм, то, мабуть, це дуже ніжний організм, і слова, як частини цього організму, не витримували сильного російського морозу» [4, 75-76], а теорія хвиль І. Шмідта «... викликає у нас уявлення, що мова, відірвана від людини, є плинною рідкою субстанцією, чимсь на зразок води чи навіть отруйних газів» [6, 343].

Наприкінці ХІХ ст. інтенсивно розвивається психологічна і феноменологічна соціологія. Соссюр уважно слідкує за дискусією Тарда й Дюркгейма, співчуваючи психосоціологічному реляціонізму Тарда на противагу соціологічному реалізму Дюркгейма. (Більш докладно див.: Присяник О.П. «Сущность социальности в теориях Г. Тарда, Э. Дюркгейма и Ф. де Соссюра // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки.- № 1-2. – Том 1. - Донецьк, 2013. – С. 253-260.) Психосоціологізм (поряд з соціологічним реалізмом чи феноменологічним соціологізмом) з початку ХХ ст. поступово набуває рис методологічної основи гуманітарних та суспільних наук. Підкреслимо, що соціальна психологія виникає як наукова концепція тільки у першому десятилітті ХХ ст., тому спертися на її постулати Бодуен чи Соссюр на переломі століть аж ніяк не могли. Проте це саме вони значною мірою підштовхували психологів у керунку «соціологізації» їхньої науки. Обидва науковці однозначно бачили мовознавство як науку соціально-психологічну (а Соссюр, додатково, як семіологічну).

Бодуен де Куртене ще перед Соссюром однозначно суміщує онтологічний психологізм та телеологічно-каузальний соціологізм у єдину методологічну концепцію: «Першою, кардинальною вимогою об'єктивного дослідження має бути визнане переконання у безумовній психічності (психологічності) і соціальності (соціологічності) людського мовлення» [8, 17], а також: «Оскільки мова можлива лише у людському суспільстві, то крім психічної сторони ми повинні відзначати у ній завжди сторону соціальну. Підставою мовознавства повинна служити не тільки індивідуальна психологія, але й соціологія (досі, на жаль, не настільки ще опрацьована, щоб можна було користуватись її готовими висновками)» [3, 348]. Соссюрівська концепція мови як системи психологічних за своєю онтологічною суттю знаків і моделей мовленнєвої поведінки, одночасно стверджувала виключно соціальний характер мови як продукту та знаряддя: «Мовна діяльність має дві сторони: індивідуальну та суспільну, причому зрозуміти їх окремо одна

від одної неможливо» [3, 19]. Ця ідея ясно проглядалась навіть крізь спроби Сеше феноменологізувати її поняттям «в собі і для себе».

Попередні мовознавчі методології, об'єктивізуючи мову, могли ігнорувати проголошену ще В.фон Гумбольдтом антиномію суспільного і індивідуального у мовному досвіді. У випадку метафізики ідея духу чи психіки народу (суспільної мови) якимось надприроднім шляхом ототожнювалась з ідеєю душі чи психіки окремої людини (індивідуальної мови) і не вимагала спеціальних доказів. У позитивістичних концепціях вистачило розглядати психофізіологію мовлення як частину єдиного природнього енергоматеріального континууму, щоб пояснити подібність індивідуальних мов по аналогії з філогенетичною подібністю організмів. Нова психосоціальна перспектива змусила мовознавців перелому століть звернутись до поняття комунікації як джерела соціалізації індивідуальних мовних досвідів. А це, у свою чергу, змусило до встановлення принципово семіотичного характеру мовної діяльності. З'являється поняття мовного знаку як неприродньої, суспільної конвенції. Основи семіотично-конвенціонального розуміння мовної діяльності були закладені видатним американським попередником Соссюра У.Уїтні, чия книжка стала своєрідним поштовхом до теоретичних узагальнень швейцарського лінгвіста. Саме таку психосоціальну, конвенціональну і семіологічну методологічну перспективу системно запропонував «Курс загального мовознавства». На думку Н. Слюсарєвої, «Новим і своєрідним є у Соссюра пояснення суспільного як семіологічного, у чому він випередив сучасне йому мовознавство на добрих півстоліття» [15, 19]. Семіотичний характер вбачав у мовній діяльності і Бодуен, для якого мова складається «з багатьох випадкових символів, пов'язаних найрізноманітнішим чином» [5, 209]. У іншій роботі Бодуен звертає увагу на арбітральність мовних знаків: «переважна частина слів людської мови – лише випадкові символи, що за інших обставин могли б сформуватись зовсім інакше – абсолютно незалежні від чуттєвих вражень, що їх викликали [...]. Слова людської мови [...]

жодною мірою не є просто знаками певних конкретних проявів, а становлять собою абстракції, котрим прямо не відповідає у зовнішньому світі нічого безпосередньо чуттєвого» [7, 261-262].

Зміщення акцентів на психологію та соціологію живого мовного спілкування стало суттєвим ударом по історизму XIX ст. Стали народжуватися ідеї про те, що мова це цілісна, існуюча тут і зараз функціональна система і що кожна складова цієї системи залежить від її цілісності. Саме Бодуен де Куртене і Соссюр зробили найважливіше на той час відкриття – відокремили мовну потенцію від мовленнєвого акта і, відповідно, мовну систему від процесів користування мовою. При цьому обидва ці об'єкти мовознавчої рефлексії обидва розуміли антропоцентрично, тобто як функції людської діяльності, а не як природні явища чи метафізичні сутності. Одним з найістотніших моментів «Курсу» є послідовне й повне протиставлення мовної системи (*langue*) усному висловлюванню або ж мовленню (*parole*). Це розрізнення стане ключовим для усього мовознавства у XX ст. та покладе початок сучасної лінгвістики.

Після першої світової війни цілком зрозумілим був інтелектуальний голод, пов'язаний з поверненням до мирного життя та науки. Світова війна посилила тенденції, що назрівали перед її початком: демократизація, технологізація суспільства, глобалізм, тобто нагальні проблеми стають важливішими за дослідження пам'яток минулого, а світова (загальноантропологічна) перспектива – важливішою за перспективу вузько індоєвропейську. Займатися лінгвістикою у той час означало вивчення реального мовного досвіду як узагальненої системи, а не лише доступних для обраних філологічних текстів та літературних мов. Це стало першим кроком до глобалізації, за якої «зміщуються» мови та люди. Мовознавство міжвоєнного періоду істотно зміщується з ідеографічної перспективи на номотетичну, тобто все менше займається частковими історичними фактами (якими були пам'ятки писемності – основа філології), та все більше – загальними засадами мовного досвіду та мови як такої.

Під час світової війни цілком натуральним було те, що маси людей реально зустрілися з багатьма іншими мовами. Це дозволило усвідомити собі сутність мови як функціонального засобу спілкування та вираження власних інтенцій на відміну від пануючого у ХІХ ст. погляду на мову як на дух чи психологію народу, або ж як на сукупність письмових текстів чи психофізіологічну здатність організму. Ця ідея дуже влучно була виражена Бодуеном де Куртене: «Мова не є ані замкнутим у собі організмом, ані недоторканим ідолом, вона становить собою знаряддя і діяльність» [2, 140]. У «Курсі» ця ж думка про інструментальний і діяльнісний характер мови виражена формулою «мова – це водночас і знаряддя, і продукт мовлення» [17, 32].

Отже, книга Соссюра (при усьому тому, що не була вона повною мірою його книжкою, а лише містила певні загальні положення його концепції) виявилась на часі не лише у Європі, але й (завдяки повоєнній глобалізації культури) в усьому світі. Нагадаємо, що першою мовою, на яку була вона перекладена, була японська (не останню роль у цьому відіграв учень Бодуена де Куртене японіст Євген Поліванов).

Чому ми вважаємо, що «Курс загальної лінгвістики» став вчасною науковою подією і незалежно від того, якою мірою ця монографія відповідала поглядам швейцарського ученого, усе ж треба віддати належне Альберу Сеше і Шарлю Баллі? Уперше в історії мовознавства було представлено цілісне й системне пояснення суті мови та мовлення, а також людської мовної діяльності як такої. За усіх притаманних їй позитивних рис, книжка Пауля [18] була швидше описом психологічних процесів, що лежать в основі мовних змін, і нічого не пояснювала у суто лінгвістичному теоретичному плані. Звісно, у 1883 році побачила світ книга М.В. Крушевського «Нарис науки про мову», саме цей текст був знаний Соссюром [23], а у 1892 році виходить праця О.О. Потебні «Думка та мова»; обидві були істотними розвідками з теоретичної лінгвістики, але все ж вони не були систематичними та такими, що охоплюють цілісний мовний досвід людини. До того ж перша була критично сприйнята у молодогограматичній Німеччині, а другу взагалі не

знали у Європі. Натомість, як пише Ю. К. Лекомцев, «Ідеї соссюрівського «Курсу» допомогли подолати кризу і відкрили перед лінгвістикою нові перспективи. У розвитку лінгвістики за наступні роки значне місце займає боротьба за різноманітні інтерпретації теорії Ф. де Соссюра» [12, 90]. На думку В.Алпатова, «публікація «Курсу» у тому вигляді, в якому він став знаним світовій науці, значила дуже багато. Ряд ідей у ньому виявився цілком новим: досить назвати спробу розгляду мови як системи відношень чи принципи семіології [...]. Багато питань було вперше чітко поставлено в «Курсі». Багато проблем, над якими бились покоління мовознавців, було Ф. де Соссюром або більшою чи меншою мірою переконливо вирішено, як проблема суспільного і індивідуального в мові, або ж просто «закриті» (у всякому випадку, для кількох поколінь лінгвістів), як проблеми природнього зв'язку звучання і значення, причин змін у мові» [1, 141]. Проте були й такі, хто з меншим ентузіазмом оцінював вплив «Курсу» на тогочасне мовознавство: «Курс загальної лінгвістики», з одного боку, виявився сприятливим для наступних праць, а з другого боку, сприяв виникненню досить безплідних теорій» [11, 57].

У післявоєнний період розпочинається популяризація теорії Соссюра, викладеної у «Курсі загальної лінгвістики» (у теоретично-методологічній версії Сеше і Баллі), та з'являється ряд наукових шкіл, які тією чи іншою мірою вбачали свої теоретичні джерела у концепції «Курсу». Не всі сприйняли концепції, викладені у «Курсі» однаково. Не усі також запозичили з поглядів Соссюра, зреферованих у «Курсі», одне й теж. Часом такі запозичення мали характер негативний, оскільки критики поглядів швейцарського лінгвіста робили власні відкриття, саме заперечуючи ті чи інші положення «Курсу». Як пише Н.Слюсарева, «[...] критики теорії Соссюра обирали у якості мішені для нападок її різноманітні компоненти, так само як і її прихильники оголошували головними, провідними, центральними різні сторони його вчення» [15, 7]. Як би не відносились мовознавці міжвоєнного двадцятиріччя до «Курсу», ця праця залишила глибокий слід

перш за все на європейській лінгвістиці. Як написав (з посиланням на Б.Мальмберга і Сеше) Туліо де Мауро, «з 1930 р. мало яка робота з загального мовознавства не розпочиналась зі згадки про «Курс» [13, 276]. У другій же половині ХХ ст. посилання на «Курс» стали нормою й обов'язком для автора мало не кожного підручника чи енциклопедії з мовознавства.

Частина метафізично чи позитивістично налаштованих мовознавців (у т.ч. західні історики мови і т.зв радянські «марксист-діалектики») принципово не сприйняли системну, сутнісну перспективу, запропоновану у «Курсі», оскільки так і не зуміли відійти від пануючого у ХІХ ст. історизму, у якому питання про походження та причини змін абсолютно здомінувало проблеми з'ясування суті об'єкту суспільного чи гуманітарного дослідження чи його значення для людини. Але поряд з традиційними з'являються різні школи т.зв. «структуралізму» – Женевська лінгвістична соціологічна школа, Празька структурно-функціональна школа, Лондонська культурно-функціональна школа, Копенгагенська школа структуралізму Луї Єльмслева, під час другої світової війни в Америці з'являється біхевіористська школа дескриптивізму. Усі школи так чи по-іншому пов'язували себе з Соссюром, навіть Ноам Хомський з його генеративною граматикою може вважатися послідовником Соссюра, бо він зберіг головну соссюрівську опозицію мови (компетенції) та мовлення (реалізації). Всупереч тому, що усі ці школи огульно стали називати структуралістськими, методологічний та теоретичний «різnobій» у лінгвістиці ХХ століття виявився набагато ширшим, ніж у ХІХ, оскільки, по-перше, ці т.зв. «структуралізми» були у методологічному та теоретичному аспекті разючо відмінні, а по-друге, вони співіснували у Європі та Америці паралельно, створюючи загальну картину методологічного плюралізму (у ХІХ ст. можна було, швидше, спостерігати зміну методологічних парадигм у часі: компаративізм – натуралізм – психологізм – молодограматизм: все це були різного роду історизми метафізичного типу, що коливались у інтервалі між ідеалізмом та реалізмом).

Усі вищеназвані школи відійшли від історизму, але не всі вони відійшли від метафізики чи позитивізму (феноменалізму). У більшості з них мова розглядалась як об'єктивна система (структура) елементів, існуюча або у інтелектуальному, культурному соціальному чи сигнально-фізичному просторі. Так, копенгагенська глосематика тяжіла до абстрактно-дедуктивної об'єктивістської метафізики (сам Луї Єльмслев називав своє бачення мовознавства «алгеброю лінгвістики»), а американська школа дескриптивізму по-новому, на базі біхевіоризму розвивала ідеї позитивної описової лінгвістики. Метафізично-ідеалістичні (платоністичні) основи мала й трансформаційна граматики Хомського (певною мірою декларована в його школі вроджена мовна здібність нагадує колективне несвідоме К.Юнга).

Але й ті школи, в основі яких більшою чи меншою мірою лежить сосюривський антропоцентричний світогляд, все ж суттєво відрізнялись. Досить близькі до сосюривських погляди мала лондонська структурно-функціональна школа, хоча концепції її представників були дещо зміщені у бік мовлення та культурного контексту. Парадоксально школа Р.Фірса критикувала саме те у «Курсі» Соссюра, що було привнесене Сеше, а саме – статистику і самодостатність мовної системи. Що стосується женецької школи, то вона теж дещо віддалилась від поглядів свого засновника у бік чистого соціологічного реалізму і діалектичного субстанціалізму. Так, обидва редактори «Курсу» у власних працях розглядали мовлення або як форму реалізації мови, або ж як емпіричну стадію у формуванні мови в онтогенезі. Зрештою, це можна говорити далеко не про всіх її представників, оскільки саме внутрішній методологічний спір про трактування теоретичної спадщини Соссюра призвів згодом до публікації «Нотаток» і рукопису «Про двоїсту сутність мовної діяльності» та істотної ревізії концепції, викладеної в «Курсі». Частина женецьців (можливо, завдяки С. О. Карцевському) концептуально була досить близька до функціональної лінгвістики Празького лінгвістичного кола (А.Фрей, Р.Годель, Р.Енглер). Щодо французьких лінгвістів, то вони сприйняли погляди «Курсу» лише після другої світової

війни і то у феноменологічній чи субстанціалістській інтерпретації (А. Мартіне, К.Леві-Строс, Р.Барт). Підставою для поєднання цих, часом принципово відмінних у світоглядно-теоретичному плані напрямків у єдину течію «структуралізму», були: «1) вивчення мови як знакової системи з натиском на її кодові можливості»; 2) розмежування синхронії і діахронії; 3) пошуки формальних методів вивчення і опису мови» [10, 116].

Можливо єдиною школою т.зв. «структуралізму», котра зуміла повною мірою сприйняти концепцію Соссюра (навіть не маючи доступу до його аутентичних текстів), була власне празька школа, більшість представників якої розвивали погляди швейцарського вченого саме у дусі онтологічного антропоцентризму, реляціонізму, функціоналізму і прагматизму. Не виключено, що причину такого парадоксу слід вбачати у орієнтації більшості празців на погляди Бодуена де Куртене, котрі, без сумніву, вплинули й на самого Соссюра. Не випадково світоглядний поворот у нього відбувся власне у паризький період творчості, коли відбулось знайомство обох вчених. При цьому Соссюр на той момент (1881 рік) займається здебільшого історичною ідеографією, лише спорадично виходячи поза межі молодогограматичної перспективи (хоча сама ідея системності, застосована ним у «Мемуарі», була, без сумніву, антимолодограматичною), а Бодуен де Куртене був уже цілком сформованим функціоналістом-соціопсихологістом і номотетиком. У будь-якому випадку, як свідчать спогади учнів Бодуена Є. Поліванова і Л.В. Щерби, більшість положень «Курсу» (з яким вони ознайомились у 1923 році) була їм знаною і близькою задовго до виходу книги з петербурзьких лекцій їхнього вчителя [19, 185; 21, 94].

Про близькість поглядів Соссюра й казанців пише багато дослідників. Так, у передмові до російського видання «Курсу» О. Холодович відзначає: «Про них він пише також у чернетці рецензії на роботу Сеше «Programme et methodes de la linguistique theorique. Psychologie du langage» (1908): «Бодуен де Куртене і Крушевський були набагато ближчі, ніж хто-небудь інший, до теоретичного розуміння (vue) мови, залишаючись при цьому на чисто

лінгвістичних позиціях; проте вони залишаються незанимає більшої західноєвропейських вчених». Все це свідчить про безсумнівне знайомство Соссюра з ідеями Казанської школи. Найістотніше є те, що Соссюр зрозумів, що Казанська школа російської лінгвістики також розглядає мову у теоретичному плані» [20, 664]. Про польсько-російські джерела деяких поглядів Соссюра говорить й де Мауро: «Ідея системи провадить до усвідомлення різниці між статичною і діахронною лінгвістикою, а також до розуміння різниці і зв'язку між системою і її реалізацією, між *мовою* і *мовленням*, що відноситься до періоду подорожі в Литву [...] та посилюється згодом зустріччю з Бодуеном і відкриттям Крушевського» [13, 270]. Після переїзду до Женеви у 1891 році ми маємо справу з якісно новим Соссюром – теоретиком, системістом-антропоцентристом і онтологічним реляціоністом (про що свідчать його женецькі доповіді і матеріали доповіді по У.Уїтні чи інші нотатки, написані після 1894 року).

Можна цілком погодитись зі Слюсарєвою, що у перший період поширення «Курсу» (у міжвоєнний період) його беззаперечними й однозначними адептами були лише три школи – женецька, празька й копенгагенська (при якісно різній його методологічній інтерпретації) і «лише до середини ХХ ст. значимість «Курсу» стала вимальовуватися більш виразно» [15, 9]. Саме у цей час усі тенденції, про які мова була вище, стали реальними чинниками у науковій і світоглядній картині світу у євроамериканському культурному просторі. Мало було книжок у мовознавстві, котрі викликали б такі наукові дискусії і так спонукали до роздумів, хоча по суті своїй вона була одночасно і пам'ятником старшому колезі, і своєрідною науковою містифікацією. Підсумувати дані рефлексії над значенням і роллю «Курсу» можна цитатою з Карла Бюлера, яка повною мірою віддає значущість даній роботі і, парадоксально, пророкує появу «нового Соссюра» (про якого можна говорити у зв'язку с матеріалами «Нотаток» чи праці «Про двоїсту сутність мовної діяльності»): «Я впевнений, що ми ще тільки починаємо усвідомлювати історичну значимість робіт де Соссюра і їхній вплив на

формування теорії мови. Кожного разу, коли я знову звертаюсь до його праць, мені відкривається щось нове» [9, 15].

Література

1. Алпатов В. История лингвистических учений. Уч. пособие. М.: Языки русской культуры, 1998. – 368 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. К критике международных искусственных языков // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т.2. – 391 с.
3. Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые из общих положений, к которым довели Бодуэна его наблюдения и исследования явлений языка // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т.1. – 384 с.
4. Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т.1. – 384 с.
5. Бодуэн де Куртенэ И.А. О задачах языкознания // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т.1. – 384 с.
6. Бодуэн де Куртенэ И.А. Проблемы языкового родства // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т. 2. – 391 с.
7. Бодуэн де Куртенэ И.А.. Человечество языка // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т.1. - 384 с.
8. Бодуэн де Куртенэ И.А. Языкознание, или лингвистика, XIX века // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963, т.2. – 391 с.
9. Бюлер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка. - М.: Прогресс, 2001. – 528 с.
10. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М.: Просвещение, 1979. – 224 с.
11. Коэн М. Современная лингвистика и идеализм // Вопросы языкознания, 1958. - №2, с. 57-65.
12. Лекомцев Ю.К. Основные положения глоссематики // Вопросы языкознания. 1962. - №4, с. 90-97.
13. Мауро Т. Де. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре // Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1999. – с. 235-293.
14. Мауро Т. Де. Примечания // Соссюр, Ф. де Курс общей лингвистики. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1999. – с. 294-394.
15. Слюсарева Н.А. О заметках Ф. де Соссюра по общему языкознанию // Ф. де Соссюр. Заметки по общей лингвистике. М.: Прогресс, 1990. – с. 7-28.
16. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. М.: Прогресс, 1990. – 274 с.

17. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики, К.: Основи, 1998. – 324 с.
18. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
19. Поливанов Е.Д. Круг очередных проблем современной лингвистики // Статьи по общему языкознанию. М.: Наука, 1968. – с. 178-186.
20. Холодович А. А. Фердинанд де Соссюр. Жизнь и труды // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию, М.: Прогресс, 1977. – с. 650-671.
21. Щерба Л. В. Бодуэн де Куртенэ и его значение в науке о языке (1845-1929) // Избранные работы по русскому языку. М.: Учпедгиз, 1957. – с. 85-96.
22. A. Heinz, Dzieje językoznawstwa w zarysie, Warszawa: PWN, 1978, s.225.
23. Techmer F. Prinzipien der Sprachentwicklung II Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, 1884.